

РЕЦЕНЗІЇ

ЛІТОПИС РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ НА ЗАКАРПАТТІ

Пеняк С. І., Пеняк П. С. *Археологія Закарпаття: історія дослідження* /

Закарпат. обл. держ. адміністрація, Закарпат. обл. рада, Редакція з підготовки і випуску Зводу пам'яток історії та культури Закарпатської області. – Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. – 256 с., [8] арк. іл.

Рецензовану монографію присвячено наслідкам вивчення найдавнішої історії населення сучасної території Закарпатської області України та суміжних з нею земель. Роботу виконано як складову підготовки Зводу пам'яток історії та культури Закарпатської області. Дослідження складається зі вступу, 6 розділів, списку літератури, ілюстрацій.

У вступі подається коротка історія зародження археологічної науки на Закарпатті. Автори, дотримуючись хронології, послідовно описують шлях з 70-х років XIX і до початку XXI ст., що пройшов кілька етапів: від простого збирання і колекціонування старожитностей до виникнення у краї археологічної науки. Завдяки Т. Легоцькому (1830-1915), колишньому правнику маєтків графів Шенборнів, на Закарпатті наприкінці XIX ст. було зібрано колекцію старожитностей із кам'яних, мідних, бронзових, залізних знарядь праці, зброї, прикрас, керамічних виробів тощо. Вона вже у той час стала такою вагомою, що без посилання на неї не виходила жодна археологічна література в Угорщині. Своїми публікаціями в угорському «Археологічному віснику» Т. Легоцький привернув загальну увагу широкої громадськості та науковців до старожитностей Закарпаття. Крім Легоцького, до збирання старожитностей краю долучилися Й. Мігалик, брати Е. і С. Затлукали, П. Сова.

Після входження Підкарпатської Русі до складу новоствореної Чехословацької Республіки (вересень 1919 р.) зі збірок Т. Легоцького, доповнених іншими знахідками, в 1929 р. було відкрито Мукачівський музей старожитностей, очолений Й. Янковичем (1878-1955 рр.), який став центром зародження і розвитку археологічної науки на Закарпатті. При допомозі Празького Інституту археології АН Чехословаччини, під керівництвом професора Ярослава Бема (1901-1962 рр.) розпочалося дослідження Куштановицького курганного могильника та енеолітичного поселення в урочищі Гомпольог с. Дийда (тепер Берегівського району). Крім Куштановицького могильника, було відкрито і частково розкопано курганні могильники в селах Буковинка, Станово, Голубине, Білки, Осій, Невицьке, а також в Мукачеві (Жорнина). Всі вони мали одноманітний ритуал і супроводжувальний поховальний інвентар, що дало право

дослідникам виділити їх у краї в окрему культурну групу, назвавши її куштановицькою культурою і датувавши першим етапом ранньозалізного часу (VI-III століття до н.е.). Як відзначили автори, цим було започатковано дослідження археологічних пам'яток краю на тому рівні, на якому перебувала археологічна наука.

Основну частину книги присвячено стану вивчення дописемної і писемної історії краю періоду палеоліту, мезоліту, неоліту, доби міді і бронзи, ранньому залізному віку, першій і другій половині I тисячоліття н. е., ранньослов'янському і давньоруському часу (VI-XIII століття). Тут автори проявили себе як зрілі археологи та історики, відібравши для розділів найбільш вагомий матеріал, що характеризує епоху. Розглядаючи відкриті в краї археологічні пам'ятки різних періодів і культур, вони прагнули описати кожен із досліджуваних епох у взаємозв'язку із суспільно-економічним і культурним розвитком Карпато-Дунайської улоговини та середньоевропейськими країнами.

Характеризуючи палеоліт (с. 15-26), вчені підкреслюють, що цей найдавніший етап в історії людського суспільства донедавна був відомий лише за підйомними матеріалами. В 70-х рр. XX ст. палеолітом Закарпаття зацікавилася група київських археологів під керівництвом В. М. Гладиліна. Вони обстежили відомі на той час палеолітичні стоянки і провели розвідки з метою відкриття нових. Сенсаційною стала стоянка, відкрита на горі Сархедь у Королеві I і II, яка виявилася найдавнішою палеолітичною стоянкою ашельської культури в Україні й датована 1 млн. 200 тис. років тому. Тепер на Закарпатті відомі 93 стоянки раннього, середнього і пізнього палеоліту, які існували в межах 1 млн. 200 тис. років тому – 12 тис. років до н.е. Вони мають у розділі відповідну характеристику, доповнену ілюстраціями.

Наступний історичний період – мезоліт. Його артефакти на Закарпатті були виявлені лише у 70-х рр. XX ст. (с. 26-30). Започаткував вивчення мезоліту Г. Мацкевий, відкривши в краї 48 стоянок. Найкраще вивченою є стоянка в Кам'яниці, якій у розділі відведено значне місце – з детальним описом житла, кам'яних знарядь праці, з датуванням і визначенням її культурної належності.

Найбільш повно в книзі представлений розділ «Неоліт» (с. 31-49). Розкопки та вивчення його пам'яток належать М. Ф. Потушняку (1946-2009 рр.) – члену експедиції Ужгородської групи Інституту археології (керівник – С. І. Пеняк). Експедиція провела великі за розмірами розкопки на нововідкритих пам'ятках неоліту в Дерцені, Запсоні, Малих Геївцях, Берегові та інших місцях. Отриманий із розкопок поселень речовий матеріал послуговував досліднику джерелом для визначення хронології та культурної належності неолітичних поселень краю. Найдавніші поселення зараховані ним до культури Кріш (друга половина VI тисячоліття до н. е.). Вперше експедиція застосувала розкопки поселень великими площами, які сприяли вивченню типів жител, кам'янообробного, гончарного і ткацького виробництва. Знахідки жіночих статуєток засвідчили виникнення матріархальних родових відносин. Досліднику М. Ф. Потушняку, як відзначають автори, вдалося вперше на здобутих розкопках матеріалах визначити датування і культурну належність неолітичних поселень краю.

Експедиції Ужгородського національного університету під керівництвом Е. А. Балагурі та В. Г. Котигорошка провели великі охоронні розкопки на теренах, де проводилася меліорація земель. На Притиській рівнині та передгірських зонах краю були виявлені давні поселення, які належали населенню неоліту (V-III тисячоліття до н. е.), енеоліту (III-II тисячоліття до н. е.), доби бронзи (XIX-XII століття до н. е.), перехідного періоду від пізньої бронзи до ранньозалізного віку (культура Гава, XI-VIII століття до н. е.), раннього залізного віку першого (VII-III століття до н. е.) і другого латенського етапу (III-I століття до н. е.). Пам'ятки латенської культури, зібрані Т. Легоцьким на гірках Галиш і Ловачка в західній частині Мукачєва, опрацював і доповнив власними дослідженнями В. І. Бідзіля у книзі «Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери» (К., 1971). Артефакти, здобуті Е. А. Балагурі на охоронних розкопках, допомогли йому зібрати матеріали для написання монографії «Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы» (Ужгород, 2001). Охоронні розкопки на пам'ятках ранньозалізного віку на трасах будівництва Транскарпатської дороги і трьох гілок газопроводу («Уренгой – Помари – Ужгород», «Прогрес», «Братство») збагатили археологічну науку новими речовими матеріалами і послуговували основою монографічного дослідження І. І. Поповича «Закарпаття за доби раннього заліза» (Краків-Львів, 2006).

У розділі, присвяченому I тисячоліттю н. е., на основі здобутих матеріалів досліджується найбільш неспокійний час для Карпато-Дунайської улоговини. Як зазначають

автори, в результаті римських завоювань на вказаній території утворилися дві римські провінції – Паннонія на заході і Дакія на сході. Під впливом римської провінційної культури відбулася своєрідна нівеляція колишніх культурних надбань і традицій. Місцеве населення зазнало також спорадичних впливів прийшлих племен і народів у ході так званого «великого переселення народів» (сармати, вандали-астінги, готи, гунни, а згодом авари і слов'яни).

Для ранньослов'янських і давньоруських пам'яток Закарпаття VI-XIII століть автори виділяють цілий розділ (с. 190-237). Пам'ятки ранніх слов'ян VI-IX століть на території краю, як відзначають дослідники, з політичних причин довгий час замовчувалися. Офіційна угорська історична наука не визнавала слов'янського населення у Верхньому Потиссі до приходу угорців у Карпато-Дунайську улоговину. Одні її представники доводили, що слов'яни-русини (rutheni) у Карпатську улоговину прийшли разом з угорцями, інші вважали, що вони були запрошені угорськими королями і феодалами на незаселені гірські землі краю в період з XIII по XVIII століття (те, що частину згаданих земель було заселено переселенцями із Прикарпаття, ми також не заперечуємо). Археологічні пам'ятки давньоруського часу виявлені в 70-90-х рр. XX ст. не лише на території краю, але й на лівобережжі Тиси в Саболч-Сатмарському комітаті Угорщини. Там було виявлено 15 пам'яток згаданого періоду, які виникли до приходу угорців у Карпатську улоговину, що слугує спростуванням вищезгаданих тверджень угорської історіографії.

Опираючись на виявлені і досліджені ранньослов'янські археологічні пам'ятки (поселення і могильник в урочищі Велике Галаго в Ужгороді, поселення в Холмоку (тепер Ужгородського району), поселення в Берегові, поселення в Перехресті (тепер Виноградівського району), де були відкриті прямокутні житла з пічками-кам'янками, горщиками празького (корчакського) типу, тілопальним похоронним ритуалом), слід вважати, на думку авторів, що саме в цих місцях розселилися перші ранньослов'янські групи, які прибули в Карпатську улоговину. У своєму подальшому розвитку празька культура на Закарпатті стала підґрунтям для розвитку східнослов'янських старожитностей типу Луки-Райковецької VIII-IX століть і давньоруського населення X-XIII і наступних століть.

Монографія ознайомлює читача з новими малодоступними археологічними матеріалами, здобутими протягом більше століття аматорами та археологами краю, з яких відтворюється прадавня історія заселення Закарпаття людськими колективами. У період 60-90-х рр.

XX ст., завдяки великим земляним роботам, що проводилися на Закарпатті, було відкрито близько 300 пам'яток археології. Частина з них, згідно із Законом про охорону старожитностей, було досліджено за рахунок коштів, виділених організаціями, які проводили земляні роботи. Згадані вище роки інтенсивних археологічних

досліджень у краї можна по праву назвати «золотим часом» закарпатської археології.

Археолого-історична праця «Археологія Закарпаття: історія дослідження» – солідне і потрібне дослідження для всіх, хто цікавиться стародавньою дописемною історією краю.

Олашин М. В. (Ужгород)